

Сергій Шебеліст

ЄВГЕН СВЕРСТЮК: “Я НЕ ЗБИРАВСЯ ВИЇЗДЖАТИ З ПОЛТАВИ”

Відомий публіцист і громадський діяч Євген Сверстюк належить до числа найяскравіших постатей українського шістдесятиництва. Його поколінню судилося стати захисниками правди, свободи, людської честі й гідності в державі, яка всіляко придушувала ці фундаментальні цінності. У 1972 році Євген Олександрович потрапив під масові арешти української інтелігенції, отримавши за книгу “Собор у руйнуванні” (1970) і сміливі антирадянські висловлювання максимальний термін – 7 років ув’язнення і 5 років поселення. Але в далеких таборах дисидент не зламався, навпаки – його переконання тільки зміцніли. Цікаво, що в біографії Сверстюка є сторінки, безпосередньо пов’язані з Полтавою, адже наприкінці 1950-х років він викладав у педагогічному інституті. І хоч то був час тотальної несвободи і кадебістських доносів, публіцист із приємністю і теплом згадує той період.

– Євгене Олександровичу, як Ви потрапили до Полтави?

Євген Сверстюк: У 1956 році я закінчив аспірантуру в науково-дослідному інституті психології, який підпорядковувався Міністерству освіти, і мав би сподіватися на направлення на вакансію психолога, але такої можливості не було. Натомість було місце на кафедрі української літератури в Полтавському педінституті, що мені було дуже цікаво, адже Полтава має давню славу. Я погодився на цю пропозицію.

– Отже, Ви після закінчення аспірантури приїжджаєте в Полтаву, і як Вас приймає педагогічний інститут?

Євген Сверстюк: Перед приїздом у мене була досить цікава і динамічна розмова із заступником міністра освіти. Він каже: “Ви хочете читати літературу? А Ви знаєте, як треба це робити? Літературу треба читати так, щоб усі зацікавили і слухали лектора”. Я відповідаю: “Не гарантую, що аж так буде, але певен, що читатиму не гірше, ніж мені викладали в університеті”. Ці мінімальні обіцянки виявилися прийнятними для заступника міністра.

У той час ректором Полтавського педінституту був Михайло Васильович Семиволос;

він тоді саме захистив дисертацію, здається, про “Наталку Полтавку”. Чимало моїх давніх знайомих з Інституту літератури говорили: “Якщо хочеш, ми з ним поговоримо, тому що він тут оббивав пороги у кожному кабінеті, хотів бути з усіма знайомим. Дисертація його дуже слабенька. Він намагався так залагодити справу, щоб не мати ворогів”. Я кажу: “Навіщо вам із ним говорити, коли сам можу це зробити?” Але мені не вдалося поспілкуватися із Семиволосом, бо він став одразу на багато щаблів вище після захисту кандидатської. Це був не той чоловік, який розмовляв із молодими викладачами.

Що я собі запам’ятав? Полтава, вокзал, щось таке по-осінньому рідне, а ще якісь ядра, гармати. Усіх цих військових цяцьок було так багато, що воно трохи насторожувало. А загалом Полтава була тихим містечком, у якому щось збереглося від часів Котляревського. Мене зустрів викладач Петро Кузьмич Загайко, з яким ми в один рік закінчували Львівський університет, тільки що я навчався на відділі логіки і психології, а він – на українському відділі того самого філологічного факультету. Я пригадую такий показовий момент. Очевидно, з легкої руки Петра Кузьмича я потрапив на вечір танців у педінституті, на якому познайомився з дівчатами. Вони запитали мене: “Хто Ви такий?”.

Я сказав: “Студент”. Тобто це було настільки схоже на правду, що я теж студент.

— *Ви пожартували?*

Євген Сверстюк: Мені незручно було казати, що я викладач. Хотілося бути, як усі, принаймні на цьому вечорі. Дівчата мені відказали: “Щось ми не бачили такого студента”. Кажу: “А може, я заочник?” — “І заочників таких не бачили”. — “То тепер побачите”. Пригадую, одну дівчину звали Сталіна. То був 1956-ий рік, саме після ще свіжої критики культу особи. Я казав тій Сталіні, що треба було б з цього імені викроїти щось підхоже для дівчини: “Може, досить із Вас буде Інна?” Вона, здогадуюсь, походила з номенклатурної сім’ї, бо прості люди не давали дітям таких імен. Після цього вечора суворий режим педінституту не заохочував до знайомств із студентами, тому я, по суті, більше не бачив цієї дівчини. Але, між іншим, років через сорок на Печерську в Києві я зустрів у якомусь гурті жінку в пишному одязі. Вона підійшла до мене і запитала: “Євгене Олександровичу, чи пам’ятаєте, як ми з Вами танцювали вальс?” Я тоді вже із заслання повернувся, ясна річ, що ця історія була відома студентам. І це виявилася вона, та сама Сталіна, яка, мабуть, мене запам’ятала тому, що я викроїв з її імені щось підхоже для дівчини. Я написав спогади про свої перші роки в Полтаві, однак десь вони пропали під час пертурбацій. Шкода, що вони загубилися і, очевидно, безповоротно.

Отже, я потрапляю на кафедру української літератури, де ніколи не доводилося бачити ректора, хоч він формально мав якісь лекції, але мені навіть не вдалося їх відвідати. Завідувачем кафедри був Падалка, була старша жінка доцент Кікоть, Петро Кузьмич Загайко, здається, ще був хтось один. Усі вони, може, крім Загайка, були кандидатами наук. Я був прийнятий на роботу асистентом із мінімальною зарплатою, напевно, 100 карбованців, без квартири. Я наймав десь кімнатку в господині. Потім одружився в Полтаві. Дружина, Лідія Володимирівна Котлярова, родом із Луганська, ми разом навчалися в аспірантурі, вона працювала психологом (вакансія, отже, таки знайшлася в Полтаві). Там народився мій син Андрій у 1958 році й того ж року мене було звільнено за скороченням кадрів.

— *Це була формальна причина?*

Євген Сверстюк: Так. Але що я можу сказати про становище на кафедрі? Не можна

було серйозно ставитися до колег. Це люди з жовтими конспектами, котрі майже нічим не цікавились, із якими не поговориш на непобутові теми. Я пригадую собі ніби літературну розмову із завідувачем. Падалка говорить мені: “Євгене Олександровичу, Ви нікого не визнаєте з літературознавців”. А я відповідаю, що визнаю академіка Олександра Івановича Білецького, дуже його шаную і читаю. “Ну, то не можна одного тільки Білецького”. — “А кого ще?” — “Ну от, — каже, — у мене є книжка Тростянецького”. — “Я думаю, Тростянецького і Ви не читаете. У Вас просто є книжка. Його ніхто не читає. І всі ті, хто називають себе літературознавцями, — все це тільки прізвища і ніякої особи”. Власне кажучи, це не була якась особлива ересь, але це була пряма розмова на чистоту. Я проводив лекції без конспектів, це теж уважалося ерессю і створювало певну незручність для тих, хто викладав за конспектами. Я читав лекції без орієнтації на підручник, а тільки за текстами творів. Тоді було дуже важко дістати біографічні дані, це був сухий пайок літературознавства. Я десь їх знаходив: то в хрестоматії, то ще в якихось старих журналах. Отже, в тому полягала ересь моїх лекцій, що вони відрізнялися від казенних, а це, безперечно, помічали студенти.

— *Відрізнялися з позитивного боку, напевно?*

Євген Сверстюк: Знаєте, були ті студенти, які цікавилися, і для яких це було з позитивного боку, а були такі, особливо на заочному відділенні, котрі вважали, що це, як тоді називалося, “отсебятина”. Гадаю, для людей пильних було багато підстав думати, що я не просто не ортодоксальний, а інший викладач. Я готувався до лекцій, гортаючи “Історію українського письменства” академіка Сергія Єфремова, у той час це була одна з найбільш єретичних книг. Прізвисько Єфремова було більш підозріле і страшне, ніж Грушевський, майже таке, як Донцов, ним узагалі можна було лякати.

Серед студентів мені запам’ятався один хлопець Пашко, здається, я й іншим — не всім, а розумнішим — давав читати Єфремова. Крім того, пропонував інформацію з “нерекомендованих” джерел, книжок, які мав і діставав у бібліотеці. У той час кожен викладач повинен був займатися вихованням певного курсу. Я теж був прикріплений на якомусь курсі, у мене були своєрідні стосунки із студентами

– без офіціозу. Я давав молоді відомості про ХХ з'їзд Комуністичної партії і про політику культу особи Сталіна, це тоді була вибухова тема. Звісно, ми користувалися газетами “Правда” або “Известия”, що були офіційно вивіреними й повнішими, аніж провінційні видання, а в журналі “Польща”, який виходив у СРСР російською мовою, взагалі містилися страшні та викривальні матеріали. Ці статті стосувалися вже не тільки особи Сталіна, а й цілої системи. Наприклад, публікувався виступ Гомулки, який повернувся з тюрми і став першим секретарем ЦК польської компартії. Як це сталося – окреме питання, але можете собі уявити, що говорить про Сталіна колишній в'язень. Думаю, цікаво було б ознайомитися з архівом Полтавської СБУ, чи там немає на мене досьє, мало б бути. Чи воно зберігається, я сумніваюся, тому що то не могло бути дуже важливим матеріалом. Інша справа, якби мене заарештували й судили, то безумовно потрапило б під рубрику “хранить вечно”.

Після скорочення кадрів мені запропонували перевіряти контрольні та курсові роботи на заочному відділенні. Це давало мізерні копійки, я ще залишався з півроку в інституті. Потім якось до мене зайшов приятель із Полтавщини Іван Бенедиктович Бровко, який працював у Київському університеті. Він порадив мені кидати те все, бо, мовляв, у Полтаві вже нічого не світить і не буде світити. Раз на другому році – скорочення штату (а треба було три роки відробити), то ясно, до чого йдеться. Товариш кликав мене до Києва, обіцяв допомогти (працював доцентом кафедри педагогіки в університеті). Отже, я переїхав до столиці. А Київ – це окрема епопея. Нашу розмову з Іваном Бенедиктовичем підслухали через стіну кадебісти. Потім почалися виклики, допити. Він – чоловік із незвичайною біографією: служив майором у ракетних військах, належав до тих, хто в Німеччині розвідував сліди фон Брауна, конструктора ракети Фау-2, був знайомий із Корольовим і мав друзів у ракетному центрі в Москві. Після допитів у Київ подзвонили і сказали: “Не чіпайте Івана Бенедиктовича”. Йому дали спокій, хоч із кафедри звільнили. Я повернувся в Інститут психології, але це початок вже іншої епохи – шістдесятники, Василь Симоненко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Ліна Костенко... Це моє середовище в Києві, а з Полтави я мав лише один сигнал. Та жінка, у якої я мешкав на квартирі, попередила мене по телефону про небезпеку і про те, що за мною стежать. Напевно, був якийсь запит

про мене, кадебісти до неї приходили і хотіли дістати інформацію. Більше вона не відзивалася, бо телефон підслуховувався і, очевидно, їй дісталось за те.

– *Чи існувало в той період у Полтаві середовище опору, якісь передумови для виникнення шістдесятництва?*

Євген Сверстюк: Були такі молоді викладачі, як Петро Загайко, ми дружили сім'ями. Ще був викладач політекономії Богдан Кузняк і викладачка історії з Ленінграда, але вона швидко покинула інститут. То було таке коло молодих, середовище, яке не мало політичного забарвлення, проте з ними я висловлював свої думки вільно. Судячи з усього, якісь підозри у відповідних органів були, тому що Петра Кузьмича викликали до КДБ і хотіли завербувати, аби він стежив за мною. Це була банальна вербовка, на той час – звичайна практика.

– *Що ж Ви такого крамольного й антирадянського розповідали на лекціях, аж Вами зацікавилися органи?*

Євген Сверстюк: По-перше, вони реагують не на висловлювання, а на симптоми. То не мусить бути наївняк, який говорить речі, котрі можна записати і донести. То є чоловік, який поводить, говорить не так, як інші, і справляє враження не те, що інші. Він викликає підозру, і це всі відчувають. Але інколи це могло бути якоюсь дискусією на кафедрі. Пригадую, мав приїхати академік Білецький, а всі знали, що він не користується довірою ЦК партії, і замість нього приїхав академік Білодід, який був героєм анекдотів.

– *Це про нього перекладач Микола Лукаш написав “шпикачку”?*

Євген Сверстюк: “Говорила баба деду, я поеду к Белодеду...” (сміється). А потім все ж таки приїхав і академік Білецький, директор Інституту літератури, проте йому не дали актові зали, як Білодіду, де зібрали всіх студентів. Білецький в окремій аудиторії зустрівся тільки з працівниками кафедри української літератури, із студентами ніяких зустрічей не відбувалося. Це теж дуже показово, бо ще перед тим ми знали: Білецькому не дозволять виступити перед молоддю. Під час його приїзду відбувалося обговорення нового журналу “Радянське літературознавство”. Це ви-

дання викликало хвилю ентузіазму в деяких людей, а хтось його не помітив. Скажімо, на кафедрі літератури зовсім не цікавилися таким, а я, звісно, передплачував і читав. Коли треба було обговорювати, то нікому було й виступати, крім мене, бо Загайко на той час був відсутній. Відтак Білецький захотів окремо зі мною поговорити в коридорі. Я йому поставив питання: “Яким чином Вам удалося надрукувати статтю про Нечуя-Левицького?” Матеріал був такий, наче ніякої цензури не існувало, а Нечуй-Левицький був проблемною постаттю. Хоч його твори офіційно вивчали, всі знали, що є в письменника інші тексти – теоретичні, публіцистичні праці, роман “Хмари”. Академік каже: “Я й сам не знаю, як та стаття проросла. Так, ніби на цьому відтинку не було ніякої пильності”. Для Білецького був характерний стиль одвертості, симпатичний і небезпечний, через що йому не давали слова, думаю, не тільки в провінційних інститутах, але й у самому Києві, хіба у вузьких колах.

– Скажіть, де Ви жили в Полтаві?

Євген Сверстюк: Я тим цікавився і коли потім приїжджав у Полтаву, робив фотографію цього будинку біля базару, ще там на розі була аптека. Я жив спершу в самій кімнаті, потім звільнилася кімната з кухнею в тієї самої господині. На подвір’ї була прибудована повітка, і я до глибокої осені вмивався холодною водою біля неї.

– Ви згадували про своє весілля. Як воно відбувалося?

Євген Сверстюк: Ви знаєте, це був час сталінський і післясталінський, коли всі жили не те що по-спартанськи, а по-гуртожитськи. Ніякого весілля не було, ніяких коштів на весілля не було і ніякої розкоші на жодні свята не було, крім тих, які треба було святкувати – 1 травня, день Жовтневої революції... Це було життя без свят, але в ньому не зайве було вміти творити якесь свято, це вже залежало від тебе. Весілля було настільки формальним, що й нічого згадати. Так само не було і поняття про хрестини. Очевидно, існували кола, які мали зв’язок із церквою, але тільки не в педінституті, у середовищі студентів, а викладачів і погонів.

Досить показовий момент, яким був тоді інститут. Мені здається, над усіма домінувала кафедра марксизму-ленізму, як і в кожному

навчальному закладі. Це була свого роду начальственна кафедра, де викладачі перевіряли конспекти. Якийсь студент здав їм зошит, і лектор побачив на його обкладинці такий коротенький запис: “Хр. скажут, когда умрет”. Що привернуло увагу? Тоді було дуже багато анекдотів про Хрущова, особливо після того, коли він виступив із критикою культу особи. Хлопчик питає свою матір: “Мама, Ленин – хорош?” – “Ну, хорош. А что?” – “А Сталин?” – “Вот был хорош, оказалось – не хорош” – “А Хрущев?” – “Хрущев? Скажут, когда умрет”. І треба уявити собі, яка чекістська пильність повинна була бути в того чоловіка, який із кількох букв розшифрував цілий анекдот, допитав цього студента, а студент був настільки наївний, що признався, бо міг же й не признатися – нічого прямим текстом написано, не знаю, що ви тут вичитуєте. Це якщо студент був би досвідчений, але той признався – і його виключили з інституту. То можете уявити собі, яка там була поліційна атмосфера. Проте, я сказав би, що найбільш поліційною особою, явно пов’язаною із КДБ, був ректор Семиволос. Він мене не прийняв після звільнення, мені ніхто не пояснив, чому я скорочений. Я не мав у кого запитати, а у відділі кадрів відповідали: є наказ ректора.

– Де Ви любили гуляти і відпочивати?

Євген Сверстюк: Найкращий то був парк, де є цей монструозний пам’ятник з орлом. Це гарний парк. Звісно, я був і в садибі Івана Котляревського, і в садибі Панаса Мирного. Я практично дуже мало був у Полтаві, тому що багато працював. Я ж психолог за освітою і українську літературу таки мусів вивчати від самого початку. При тому методі, який вибрав, треба було самому писати тексти і перечитувати твори. Думаю, що я був дуже в той час заангажований саме у цей процес. Окрім того, вів історію літератури та методику викладання літератури.

– Євгене Олександровичу, коли Ви востаннє були в Полтаві?

Євген Сверстюк: На початку 1990-х років ми їздили з Ольгою Богомолець до педінституту, була із кимсь домовленість про виступ там. І трапилась нам якась така дивна аудиторія, абсолютно глухоніма. Я думав, що мене не сприймають, але це нечувано, щоб не слухали, коли співає Ольга Богомолець. Потім виявилось, що це студенти-історики.

Що це за історики, і чому саме тих істориків нам запросили? Я дуже вільно ділився своїми враженнями про тодішню Полтаву, але публіка не була готова до такого критичного погляду: вона залишалася цілковито в совковій парадигмі – ніяких змін, ніяких вітрів там не було. Полтава тоді настільки нагадувала часи Котляревського, що можна було почути п'яного десь під тином, який співав чи то арію Возного, чи то щось подібне. З одного боку, це була така традиційна, стара Полтава, а з іншого – місто, населене відставниками-кадебістами і відставними офіцерами, адже вважалося в них дуже престижним. У Полтаві мені запам'яталася вода – прекрасна, м'яка полтавська вода, і взагалі клімат Полтави мені дуже подобався. Ми з Петром Загайком не раз говорили, що тут, мабуть, можна оселитись, якщо були б людські умови життя. Я не збирався з Полтави виїжджати. Мене цілком влаштовувало все: і людське ставлення, і природа особливо. А що стосується кафедри, то де ті кафедри були кращі? Нелегко собі уявити (за тих часів) справжню кафедру з освіченими людьми. Мені хтось розповідав – чи не Михайлина Коцюбинська? – про академіка Білецько-

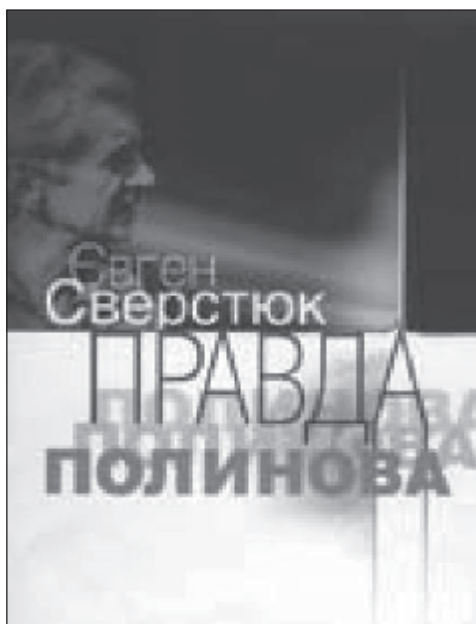
го, який заглядав у кабінети у своєму Інституті, вигукуючи: “Боже мой! Какие рожи?! Какие рожи?!” (сміється). Це ж гоголівська сцена. По суті, полтавська кафедра літератури була нешкідлива, там працювали звичайні, нехай за поглядами чужі, але не злі люди.

Пам'ятаю ще один цікавий епізод. Я щоранку йшов через парк до інституту. Одного разу ошелешено зупинився й подумав: тут щось не так... У парку був пам'ятник Сталіну. Я йду і бачу: нема нічого, тільки клумби. Уночі пам'ятник зник, і так тихо... Ще й устигли клумби посадити... Але з цього символу можна уявити, як багато міг дозволити собі у розмовах чоловік, який є вільнодумцем, як багато жартів, як багато асоціацій. Це був цікавий час. З одного боку, це була свобода дуже велика, бо раптом упала стіна. А з іншого боку, у тому самому 1956 році придушили угорське повстання. Отже, це був час неспокійний і цікавий, цікавий саме тим, що неспокійний. Якщо якась стіна падає, то кожна нормальна людина навколо себе теж гнилі стіни розкидає. Я думаю, що це така була моя робота, побічна, звісно.

ПРЕЗЕНТУЄМО НОВЕ ВИДАННЯ

Сверстюк Євген. Правда полинова.

– К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 192 с.

Полинова правда – відгомін давньої легенди про Євиан-зілля, здатне повернути людині почуття ідентичності й справжності...

У книзі зібрано виступи Євгена Сверстюка, переважно закордонні, пройняті прагненням сказати слово про українську ідентичність у явищах культури й постколоніальної реальності. Оскільки Україна століттями була прихованим від світу краєм, із своїми правдою і кривдами, то головною метою виступів було подати голос за нашу замовчану або приховану правду, про нашу культурну ідентичність, що має лягти в основу діалогу з вільним світом. Бо правда і її сестра справедливість у світі духовному є тим, що золото й діаманти – у світі матеріальному.

Видання розраховане на широке коло читачів.